

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

БУТЕНКО ІННА ІВАНІВНА

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ПІВДНЯ
УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ
СТОЛІТТЯ**

07.00.02 - Історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Дніпропетровськ - 1994

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української історії
індустріального інституту.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Марчук Леонід Іванович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Панченко Петро Пантелеймонович
кандидат історичних наук, доцент
Липовська Тамара Дмитрівна

Провідна установа: Запорізький державний університет

Захист відбудеться "12" жовтня 1994 р. о 13 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.08 по при-
своєнню вченого ступеня кандидата історичних наук в Дніпропет-
ровському державному університеті / м. Дніпропетровськ, пр. Га-
гаріна, 72, аудиторія 307 /.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий "6" вересня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

Тутік Л. С.

ДВ - 30 - 306
1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Час докорінного реформування українського суспільства, тяжкого досвіду по розбудові української держави вимагає якнайважливішого підходу до шляхів утвердження справжньої незалежності, яку може бути досягнуто тільки на засадах поступового, еволюційного, мирного розвитку країни. Головним чинником соціальної стабільності в державі є економічна стабільність, що вимагає створення гідних умов для розвитку ініціативи та самодіяльності основних виробників продукції. Перехід до ринкових відносин супроводжується не тільки докорінною зміною форм власності, виробничих відносин, але й, що не менш важливо, зміною психології, що панувала в суспільстві довгі роки. За таких умов питання про шляхи здобуття економічної та соціальної стабільності в аграрному секторі, який залишається багато в чому визначальним в економіці України, набуває величезної актуальності. Одним з шляхів вирішення аграрного питання у комплексі широкомасштабних реформ є уважне вивчення та доцільне використання досвіду української сільськогосподарської кооперації, яка народилася у подібну нинішній епоху "великих реформ" 60-х років XIX ст., епоху ліквідації кріпосницьких відносин, епоху переходу українського села до товарно-грошових ринкових відносин, епоху, що заклала підвалини для розвитку сільськогосподарської кооперації як могутнього національно-господарського руху. Цей рух став одним з головних чинників в економічному та національно-культурному відродженні України, в змаганнях за незалежність. Особливої актуальності набуває вивчення досвіду кооперативного будівництва в окремих регіонах України, в кожному з яких особливі історичні, географічні, природні, економічні, психологічні чинники наклали свій відбиток на інтенсивність, форми, методи кооперативного процесу, його соціально-економічний зміст. Врахування такого конкретно-історичного досвіду може допомогти при коректуванні сучасних реформ відповідно до місцевих традицій та умов селянського господарювання, підвищити ефективність проведення аграрних перетворень. Проблеми, що пов'язані з переходом селянських господарств до товарного виробництва не нові. Більшість з них апробовані історією і ці результати треба враховувати сьогодні, розглядаючи сільськогосподарську кооперацію як засіб пристосування селянських господарств до ринкових відносин.

Об'єктом дослідження обраної дисертаційної роботи є сільськогосподарська кооперація південноукраїнських губерній - Херсонської, Катеринославської та північних повітів Таврійської, до якої автор і з практичних, і з теоретичних причин відносить ті

види сільських кооперативів, що мали об'єктом своєї уваги трудове сільськогосподарське виробництво, ті види, еволюція яких вплинула на підвищення ефективності та товарності селянських господарств регіону, впровадження ними інтенсивних форм господарювання, на зріст їх культурного та духовного рівня.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 60-х років XIX ст. по 1920 рік. Таке визначення рамок дослідження дозволяє подати характеристику економічного підґрунтя, на якому зріс на нашому терені кооперативний рух у сільському господарстві, прослідкувати розвиток побутових форм сільськогосподарської кооперації, які знайшли відображення в глибоких традиціях спільнства та самопомогі, зокрема, широко розповсюдженій на Півдні України супризі, і зберігалися поряд зі своїми духовними нащадками - справжніми кооперативами. Обраний період охоплює розвиток сільськогосподарської кооперації від початкової доби посіву кооперативних ідей до етапу найвищого розвитку кооперації за весь час її існування в Україні.

Ступінь наукової розробки проблеми. Характеристика робіт другої половини XIX століття, присвячених початкам кооперативного руху в Україні та умовам його виникнення на нашому терені ускладнена тою обставиною, що Україна як індивідуальна цілість не могла в той час бути предметом наукових дослідів. Тому праці, в яких було обґрунтовано необхідність розвитку сільськогосподарської кооперації та проаналізовано її перші кроки не є чисельними. Існування міцного економічного підґрунтя для сільськогосподарської кооперації такі економісти як С.А. Подолинський, М.П. Драгоманов вбачали в громадах, які на їх думку були найефективнішими формами співпраці робітників.¹ Важливими для подальшого розвитку кооперації були їх висновки про те, що досвід товариського господарювання є широко розповсюдженим у нашому "мужицтві" починаючи з Запорізької Січі і для його зорганізування у більш ефективні форми потрібна допомога вчених людей.²

Першим, хто детально дослідив розвиток форм побутового спільнства, що були з давніх давен поширені на нашому терені і відіграли своє значення для початків кооперативного руху, був видатний економіст Ф.А. Щербина.³ Автор дослідження про південно-руські артілі дав вичерпну характеристику усім типам

1 Подолинський С.А. Ремесла і фабрики України. - Женева, 1880; Драгоманов М.П. Передне слово / до "Громади" 1878 // Вибране. - К., 1991.

2 Драгоманов М.П. Вказ. праця. - Стор. 314.

3 Щербина Ф.А. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. - Одесса, 1881.

артілей та громадсько-артільних форм, дослідити їх природу, еволюцію та виклав свої міркування щодо їх ролі у тогочасному житті народу та перспектив на майбутнє. Праця є важливою і з точки зору характеристики новітніх хліборобських артілей та громадсько-артільних форм.

Деякі аспекти розвитку хліборобських артілей, товариського землеволодіння та господарювання знайшли відображення в іншій літературі з цього питання.¹ Нажаль, не було проаналізовано в літературі цього періоду досвіду перших сільських кредитових, ощадно-позичкових та споживчих товариств, та це й зрозуміло: по-перше, результати їх роботи та розповсюдженість були незначними, по-друге, кооперативні спроби ще не переросли в рух, який притягнув би до себе увагу дослідників.

У 80-90 роки XIX ст. питання про економічний стан та шляхи поліпшення умов господарювання селянства було піднято завдяки праці земської статистики, яка не просто досліджувала розвиток сільського господарства, а створювала науку опозиційну, антиурядову, революційну. Особливості економічного розвитку південноукраїнських губерній знайшли відображення у працях земських статистиків О.О.Русова, С.А.Харізоменова, К.А.Вернера та інших.² Важливий внесок у вивчення потреб селянського господарства було зроблено комплексним дослідженням В.С.Постнікова.³ Автори цих праць, хоч і не розглядали безпосередньо питання кооперування селянства, але на підставі глибокого аналізу статистичного матеріалу давали прогнози щодо шляхів розвитку селянського господарства в нових умовах, місця в ньому різних форм спілчеств, ролі держави та органів місцевого самоврядування в організації самопомогі селянських господарств в період їх переходу до товарно-грошових відносин.

Же в 90-ті роки спостерігаються перші спроби дати оцінку руху хліборобських артілей під проводом М.В.Левитського. Вони містяться як у звітах "артільного батька", який сам був першим історіографом артільного руху 90-х років, так і у відгуках на його діяльність інших зацікавлених осіб - економістів, істориків, діячів земства, різних громадських та урядових установ.⁴

1 Ереїнова А. Договорная земледельческая артель, ее роль и значение в экономической жизни народа. - Одесса, 1895; Осадчий Т.И. Крестьянское товарищеское землевладение Херсонской губернии. - Одесса, 1897 та ін.

2 Русов А.А. Херсонский уезд - статистико-экономическое описание. - Херсон, 1890; його ж: Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Сборник Херсонского земства. - Ч.8. - Херсон, 1888; Харизоменов С.А., Вернер К.А. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. - Т.1. - Вып.2. - М., 1887.

3 Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. - М., 1891.

Спільним недоліком цих робіт є їх понадмірна емоційність та відсутність аналітичного погляду на проблему, що пояснюється як відвертим уболінням за справу, так і тим, що написані були вони по "гарячих слідах", без всебічного та виваженого дослідження результатів руху.

З кількісним та якісним зростом сільськогосподарської кооперації зростає і література про неї. На початку ХХ ст. виходить багато робіт агітаційно-пропагандистського характеру, що розкривають, перш за все, переваги кооперації для селянського господарства, дають практичні поради з організаційних питань, наводять приклади кооперативного господарювання.¹ Автори їх - В. Доманицький, І. Челюк, А. Ільченко та ін. здебільшого самі були організаторами кооперативної справи і виступали як в особі істориків та теоретиків, так і практиків кооперативного будівництва.

В цей час з'являються і фундаментальні праці теоретичного напрямку представників "старої" кооперативної школи - М.І. Туган-Барановського, О.В. Чаїнова, С. Прокоповича, С.В. Бородаєвського та ін.,² в яких подається класифікація кооперативів за організаційно-виробничою ознакою, характеристика їх функцій і напрямків діяльності, аналізуються перші етапи кооперативного будівництва. В цих дослідженнях з позицій поступового розвитку кооперації від найпростіших видів до більш складних, з урахуванням особливих умов розвитку на терені Російської імперії аналізуються основні тенденції кооперативного руху, визначаються напрями подальшого розвитку і завдання кооперації, дається об'єктивна оцінка її досягненням.

Одним з важливих питань, яке, нажалю, не знайшло адекватного відтворення в літературі цього періоду, було питання культурно-просвітньої роботи кооперативів по піднесенню національної свідомості українського селянства. Хоча національні тенденції

4 Левитський Н.В. К вопросу о кооперации среди сельского населения // Новости и биржевая газета. - 1900. - №243; Итого ж: О земледельческих артелях в Херсонской губернии. - Херсон, 1898; Зе земледельческие артели Херсонской губернии. - СПб, 1896; Соломон Г.А. Крестьянские сельскохозяйственные артели. // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1895. - №11 та ін.

1 Доманицький В. Про сільську кооперацію. - К., 1906; Челюк І.Н. Кредитный фонд при потребительском обществе. - Херсон, 1912; Ільченко А. Про зснування спілок. - Львів, 1910; Смирнов А. Про сільськогосподарські товариства та спілки. - К., 1913; Андиферов А.Н. Мелкий кредит, его организация и значение в России. - Харьков, 1903; Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки. - Львів, 1909 та ін.

2 Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. - М., 1916; Чаїнов А.В. Краткий курс кооперации. - М., 1915; Смирнов А. Что сделали сельскохозяйственные союзы на Западе и что они могут сделать у нас. - М., 1907; Прокопович С. Кооперативное движение в России: его теория и практика. - М., 1913; Бородаєвский С.В. Кооперация среди славян. - СПб, 1912 та ін.

у кооперативних колах виявилися вже зовсім чітко, обговорення цього питання на сторінках "единой и неделимой" Російської імперії було практично не можливе,¹ Виняток складали праці, де національні тенденції в кооперативному русі на терені України піддавались нишівній критиці, а сам він, як єдино дозволений громадський рух звикувався у сепаратизмі, як, наприклад, у дослідженні С.М.Щоголева.²

Лютнева революція, проголошення незалежності та визвольні змагання поставили нові завдання перед кооперацією. Це викликало хвилю нової літератури про неї. Чільна увага приділяється місцю і ролі сільськогосподарської кооперації в національному відродженні, яке не уявлялося поза міцного економічного підґрунтя. Основу його, на думку видатних діячів кооперативного руху і водночас державного будівництва,³ становила міцна кооперативна система. Критичне осмислення розвитку сільськогосподарської кооперації на різних етапах кооперативного будівництва знаходимо у працях О.С.Кулижнього, А.П.Андиферова, П.Пожарського, А.М.Гречко та ін.⁴ Звичайно, література цих часів могла бути більш чисельною та глибокою за змістом, якби не перехід до політичної та громадської діяльності деяких талановитих кооператорів. Необхідність впорядкування функцій між різними видами сільськогосподарських кооперативів, реорганізації їх у напрямку спеціалізації знайшла відображення в нових теоретичних розробках О.В.Чаянова, О.М.Челинцева та ін.⁵ Продовжуються вже досить міцні традиції популяризації в літературі різних видів кооперативів, зокрема артілей.⁶ Та якщо представники "старої" кооперації бачили в них один з багатьох видів кооперативної організації селянства, то представники радянської влади і нові кооператори згідно з поглядами більшовиків про дрібнобуржуазний характер коопера-

1 Порн М. Із статистики України // Україна. -Т.ІІІ. -1907.-К., 1907.

2 Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. - К., 1912.

3 Мацієвич К. Кооперація і національне відродження // Національне відродження і кооперація. -К., 1919; Мицюк О.К. Община та земельна реформа. - Лубни, 1917 та ін.

4 Андиферов А.Н. Очерки по кооперации. -Полтава, 1918; Кулижний А.Е. Очерки по сельскохозяйственной и кредитной кооперации. -Петроград, 1918; Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. -К., 1919; Гречко А.М. Товарищество Потребительных Обществ Уга России. - Харьков, 1919; Сербиненко А. Українська споживча кооперація: Центральний споживчий союз /Дніпросоюз/. -Відень, 1919 та ін.

5 Челинцев А.Н. О строительстве сельскохозяйственной кооперации. - Харьков, 1919; Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. - М., 1919; Емельянов И. Сельскохозяйственная кооперация. - Харьков, 1918 та ін.

ції в її найпростіших традиційних видах вважали виробничу кооперацію єдиною можливою для становлення соціалістичних відносин на селі.¹ Ця тенденція здебільшого визначає і характер висвітлення дорадянського періоду розвитку кооперації в 20-ті роки. Прихильники "старої" кооперації аналізували цей процес обґрунтовано і змістовно, показували як його досягнення так і хиби, виходячи з природи найпростіших видів кооперації.² Прихильники нової, підпорядковані кон'юктурі політичної боротьби за утвердження курсу на згортання ринкових відносин, у кращому разі принижували її значимість, а в більшості випадків просто замовчували її, приділяючи увагу лише процесам виробничого кооперування або обґрунтуванню найшвидшого переходу до нього.³

Великий науковий інтерес являє література, що була опублікована в 20-30 роки різними українськими інституціями за кордоном, зокрема Українським інститутом громадознавства та Українською господарською академією в Празі, Українським науковим інститутом у Варшаві та іншими. Серед авторів праць з історії української кооперації, в яких особлива увага приділялась критично-чужим підходам щодо можливих в ті часи аграрних перетворень, визначались причини, що призвели до руйнації системи української кооперації були такі відомі постаті кооперативного руху визвольних часів як Б.Мартос, К.Мацієвич, В.Коваль, В.Доманицький та ін.

6 Горова Н. Хліборобські артілі // Кооперативна зоря.-1918. -№5; Мартос Б., Синявський О. Хліборобські спілки / Що робити з землею. - К., 1918; Левитський М.В. Про хліборобські спілки-артілі. - К., 1918 та ін.

1 Мещеряков В.П. О сельскохозяйственных коммунах. -Харьков, 1919; Яковлев Г. Артельное землепользование в связи с наделением трудового крестьянства землею. - Одесса, 1918 та ін.

2 Батюк І. Сільськогосподарська кооперація і селянське господарство. - Харків, 1924; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - Харків, 1925; Мазівський І. Сільськогосподарська кооперація. - Харків, 1925; Пожарський П. Соціально-економічний склад української кооперації. - К., 1926; 25 років будівництва сільськогосподарської кооперації / До 25-річного ювілею Бердянського сільськогосподарського союзу / 1902- 1927. - Харків, 1927 та ін.

3 Лозовой А. Сельскохозяйственная кооперация и значение ее в современных условиях. - Харьков, 1926; Онуфрієв О.О. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарської колективізації на Україні. -Харків, 1926; Одінцов О.В. Будівництво соціалізму та сільськогосподарська кооперація. - Харків, 1926 та ін.

4 Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації на Україні // Українська сільськогосподарська кооперація. -Подєбради, 1926; Мартос Б. Теорія кооперації. - Подєбради, 1926; Литвицький М. Загальні основи кооперації. - Терезин, 1927; Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. Прага, 1925; Бородаєвський С.В. Історія кооперації. -Прага, 1924; Мицюк О.К. Аграрна політика /1800-1925/. - Т.2. - Подєбради, 1925; Вітанович І. Історія і сучасний стан українського села. Подєбради, 1935 та ін.

Надзвичайно цінними в проблемно-історичному плані є їх висновки про недооцінку значення і ролі в житті нації економічної боротьби взагалі та одного з видів її - сільськогосподарської кооперації. зокрема, про хибність встановленої схеми кооперативного будівництва на Україні, її шаблонне розгалуження на три, а інколи й п'ять галузей. Як альтернатива, висувалась теза єдиної сільськогосподарської кооперації з широким колом функцій / товарними, кредитовими, культурно-освітніми / в інтересах виключно селянина-продуцента, який складав основну масу українського народу.¹

У 30-50 роки, коли переважав суб'єктивістський підхід до дослідження політико-економічних проблем, радянськими істориками питання практично не розглядалось, більше того, багато з того, що публікувалось раніше, виявилось вилученим з вільного користування. В 60-70 роки лише в деяких працях, присвячених аграрним перетворенням в Україні, говорилось про існування кооперації взагалі як фактору розвитку капіталізму в селянському господарстві.² Тавро дрібнобуржуазної, такої, що заважала класовій боротьбі, замиряла класові суперечності, була опором українських буржуазних націоналістів, не давало змоги радянським дослідникам неупереджено відтворити історію кооперації дорадянського періоду, вивчати її вплив на поліпшення економічного добробуту широких селянських верств, зріст їх духовного рівня.

Друга половина 80-х та особливо початок 90-х років стали поворотним етапом у вітчизняній історії, що спричинилося до початку інтенсивної розробки проблеми. Про це свідчать нові дослідження, в яких автори намагаються відтворити реальну картину кооперативного будівництва, виходячи як з нового прочитання вже добре відомих теоретичних праць та джерел, так і новознайдених.³

1 Доманицький В. Коротка історія і напрямки діяльності Центрального українського сільськогосподарського союзу "Централ" // Українська сільськогосподарська кооперація. - Подєбради, 1926. - Стор. 41.

2 Губенко Г.Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Юга Украины / конец XIX - начало XX века. - К., 1976; Секиринский С.А. Сельское хозяйство Крыма и Северной Таврии в к. XVIII - нач. XX в. / 1783-1917. Автореф. д.и.н. - Львів, 1974; Гайдай Л.И. Роль кооперации в развитии капитализма в крестьянских хозяйствах Правобережной Украины / 1906-1914. // Український історичний журнал. - 1977. - №4; Кокоріна О.І. Критика економічних поглядів ліберального народника М.В.Левитського // За історію економічної думки на Україні. - К., 1961.

3 Горкіна Л.П., Тимоцько Н.О. Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи О.В.Чаянова // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - Вип. 75. - К., 1991; Горкіна Л.П. Еволюція лєнінської концепції кооперації та її роль у розвитку теорії і практики кооперативного руху в перші роки радянської влади / 1917-1923. // Там же; Марочко В.І. Кого називали "артільним батьком" української кооперації // Історія України в запитаннях та відповідях. - Вип. 3. - К., 1991 та ін.

Серед праць української діаспори¹, які містять багатий фактичний матеріал, відзначаються науковою об'єктивністю та неупередженістю позицій авторів і за наявності в одних у двох примірниках наближаються до архівних матеріалів, особливою цінністю підзначається фундаментальне дослідження І. Витановича.² Багатоплановість праці, глибокий аналіз явищ та аспектів кооперативного будівництва, енциклопедичний характер роблять цінними спроби подати принципові висновки та положення в історіографічному огляді. Потрібно використовувати такі праці в ході досліджень, критично враховувати ті чи інші оцінки, що й намагався зробити автор дисертації. Проблеми аграрних реформ та місця в них сільськогосподарської кооперації знайшли відображення і в англомовній літературі, де розглядаються питання теорії та практики кооперативного руху, аграрного розвитку Росії у пореформенні часи, економіки України.³

Таким чином, аналіз історіографії проблеми показує, що українськими істориками робляться початкові кроки по вивченню і висвітленню окремих питань історії сільськогосподарської кооперації, але це лише початок великої роботи по розробці даної проблеми.

Джерелознавчу базу дисертаційної роботи становить широкий масив джерел. Основними є документи органів управління кооперації різних рівнів - від документів правлінь товариств першого ступеню до правлінь союзів, як місцевих, обласних, так і центральних, зокрема ПОДРУ, Централу, Українбанку, матеріали кооп-

1 Мартос Б. Українська державність і кооперація / Спогади про 1917-1918 роки // Господарсько-кооперативне життя. - Амстербург. - листопад 1947. - Ч. 5; Його ж: Значення М. Туган-Барановського для української кооперації // Наукові записки Українського техніко-господарського інституту. - Т. 5/8. - Мюнхен, 1964; Кононенко К. С. Україна і Росія / Соціально-економічні підвалини української національної ідеї, 1917-1960. - Мюнхен, 1965; Витанович І. Аграрна політика Українських урядів, 1917-1920 // Український історик. - № 3-4. - Вип. IV. - Нью-Йорк-Мюнхен, 1967; Кравченко Б. Селянство і українська революція // Сучасність. - Ч. 3. - Мюнхен, 1967.

2 Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964.

3

Smith L. The Evolution of Agricultural Cooperation. - Oxford: Blackwell, 1961; Volin L. A Century of Russian Agriculture. From Alexander II to Khrushchev. - Cambridge (Mass). - Harvard University Press, 1970; Chirovsky N. The Ukrainian Economy. Its Background, Present Status and Potentials of Future Growth. - New-York, 1965; Bonner A. British Cooperation. The History Principles and Organization of the British Co-Operative Movement. - Manchester: Co-Operative Union Ltd., 1970; Pavlovsky B. Agricultural Russia on the Eve of the Revolution. - New-York: Fertig, 1968. etc.

перативних з'їздів, нарад, звіти про діяльність кооперативних товариств різних ступенів, бюлетені центральних органів кооперативу, справоздання. Сукупність цієї групи джерел важлива для розуміння характеру та змісту діяльності кооперативів, їх функцій та методів роботи, результативності праці.

Другою групою джерел є збірники документів тих установ, що здійснювали нагляд за розвитком кооперативного руху, активно допомагали його становленню, а також виконували частково роль союзних організацій другого ступеня, як-то земські каси та земства взагалі. Звіти земських кас про роботу, постанови земських зборів та комітетів допомоги сільськогосподарській кооперативу при земствах, заключення губернських комітетів з питань про потреби сільськогосподарської промисловості є важливим джерелом з проблеми. До цієї ж групи джерел треба також віднести і статистичні матеріали земств, Головного управління землевлаштування та хліборобства, що сконцентровані у збірниках, які видавались цими органами.

Різноманітними та багатоплановими є архівні документи, що містять інформацію про соціальний, майновий стан членів кооперативів, фінансове становище окремих товариств та союзів, різноманітні відомості про окремих діячів кооперативу та кооперативний рух в його різних аспектах. Автором досліджена велика кількість документів, що містяться у фондах Центрального Державного Історичного архіву України / ЦДІА України /, Центрального Державного архіву вищих органів державної влади та управління / ЦДАВО/, державних архівах Дніпропетровської, Херсонської, Одеської областей. Усього досліджено біля 20 фондів.

Велику групу джерел являє собою періодична преса - центральні та місцеві кооперативні часописи, зокрема "Сільський господар", "Джний кооператор", "Комашня", "Известия Одесского Союзкредита" та інші, земські періодичні видання в процесі роботи над якими автору вдалось виявити суттєву частину матеріалу, який не знайшов відображення в інших джерелах.

Мета і завдання дослідження полягають у тому, щоб на основі принципів історизму та співставлення документів кооперативних органів, державних установ, органів місцевого самоврядування, конкретно-історичних матеріалів розкрити характер розвитку сільськогосподарської кооперативу на Півдні України, її місце та роль у загальнокооперативному будівництві другої половини XIX - початку XX століття, розкрити причини та наслідки її зруйнування, зосередити увагу на уроках, які важливо врахувати при проведенні сучасної аграрної реформи, сфор-

муловати практичні рекомендації щодо можливості врахування як позитивного так і негативного досвіду сільськогосподарської кооперації досліджуваного періоду. Конкретизація даної мети знайшла свій вияв у таких завданнях:

- розкрити особливості умов господарювання на Півдні України та їх вплив на розвиток сільськогосподарської кооперації регіону;
- висвітлити роль сільськогосподарської кооперації в соціально-економічному розвитку та суспільно-політичному житті;
- дати характеристику видів і форм сільськогосподарської кооперації за функціональною спрямованістю та організаційною ознакою, механізм управління її структурами по горизонталі та вертикалі;
- розкрити згубні наслідки ліквідації сільськогосподарської кооперації для розвитку економічних відносин в українському селі на матеріалах південних губерній.

Наукова новизна і практична значущість роботи полягають в тому, що вперше зроблено спробу проаналізувати розвиток сільськогосподарської кооперації південного регіону в рамках єдиного економічного організму, подати оцінки розвитку громадсько-артільних форм як початків модерної кооперації, критично осмислити досвід кооперативного будівництва в умовах пошуків нового аграрного курсу 1917-1918 років. Новизною характеризуються запропоновані автором рекомендації щодо розвитку кооперативного будівництва в аграрному секторі України, які враховують міцні особливості розвитку селянських господарств. У дисертації представлено нові та уточнено відомі історичні факти, хронологію подій в кооперативному русі. Висновки та рекомендації зроблено з урахуванням сучасного рівня пізнання історичного досвіду. Висновки й положення, новий фактичний матеріал можуть бути використані при підготовці наукових праць з історії регіону, історії українського селянства, а також монографічних досліджень з історії української кооперації.

Апробація. Основні положення і висновки дисертації обговорювались на засіданні кафедри українознавства Херсонського індустріального інституту, викладені в публікаціях автора, доповідях на науково-практичних конференціях.

II. СТРУКТУРА Й ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та переліку використаних джерел та літератури.

У вступі обгрунтовано вибір теми, визначені її актуальність і ступінь розробки, коло джерел, на основі яких виконана робота, сформульована мета і завдання, а також наукова новизна і практична значущість дисертації.

У першому розділі - "Передумови виникнення та розвитку сільськогосподарської кооперації на Півдні України" - зазначається, що кооперативний рух був породжений тими історичними причинами та умовами, в яких розвивалося на цьому терені сільське господарство. Крім загальних чинників, таких як втрачання сільським господарством натуральних форм та перехід до ринкового господарства, зумовлені реформою 1861 року, наукові відкриття в сільському господарстві та розвиток агрономічної науки, на еволюцію сільськогосподарського виробництва в південноукраїнських губерніях в другій половині XIX - на початку XX століття наклали свій відбиток цілий ряд чинників. Це, насамперед, порівнюючи слабкий рівень кріпосницьких відносин та непереобтяженість їх пережитками, величезні земельні латифундії, переважання формально-правної громади, де земля була практично безпередільна і переходила в звичайне подвірне землекористування, порівнююче великі розміри селянського господарства, інтенсивне розорювання земель, скероване на зріст товарності сільського господарства, підприємницький характер оренди, яка, завдяки малій густоті населення та наявності великої кількості приватновласницьких та казенних земель, мала тут місце за відносно дешевими цінами, інтенсивні методи ведення селянського господарства, здебільшого завдяки великого впливу колоністських господарств. Ці та інші відмінності умов господарювання відіграли значну роль у становленні товарно-грошових відносин у сільському господарстві краю, у швидкій еволюції товарного господарства та капіталізму. Тому і розвиток на цьому терені сільськогосподарської кооперації, як засобу пристосування селянського господарства до умов товарного виробництва, мав свої особливості. Вони виявились у більш інтенсивному поступі сільськогосподарської кооперації, глибині просякнення нею селянських господарств, різноманітті її функцій, видів та форм, масштабах кооперативного будівництва, міці кооперативної системи. Крім того, кооперативна форма господарювання розвинулася тут на сприятливому, багатому ґрунті глибоко вкорінених і якнайширше розповсюджених, найпростіших і більш складних традиційних видів самопомоги, що діяли на засадах звичаєвого права. Це, перш за все, супроти, посередництвом якої обробляли землю більше 50 відсотків селян на нашому терені, гуртова, толока, новітні хліборобські артілі і таке інше. Побутові форми кооперації підготували

перехід до нових форм модерної кооперації. Трудове селянське господарство повинно було захистити себе від руйнування та експлуатації фінансовим і торговельним капіталом, зробити свою продукцію конкурентноздатною, підвищити прибутковість виробництва, щоб вижити в нерівній боротьбі з великим капіталом. Дрібний продуцент вкрай гостро відчував потребу в капіталі, знаряддях, знанні, у вигідному збуті продукції свого господарства. Допомога селянському господарству могла стати найефективнішою тільки в разі її усвідомлення та самодіяльності селянства, його найактивніших та найжиттєздатніших прошарків та сприянні держави і органів місцевого самоврядування. Такою формою самопомоги і стала сільськогосподарська кооперація.

У другому розділі - "Функції сільськогосподарської кооперації та форми їх організації" - відзначається, що сільськогосподарська кооперація Півдня України з 60-х років XIX століття до 1920 року пройшла нелегкий шлях становлення від перших поодиноких кооперативів, які були насаджені земствами і не принесли задоволення ні їх організаторам, ні, головне, учасникам до міцної кооперативної сітки сільських товариств, що охоплювали всі потреби та видатки селянських господарств, складової частини могутнього національно-господарського руху, що охопив більшість селянських господарств у їх розвитку по шляху ринкових відносин. Головним для селянського господарства хліборобського краю, який на кінець XIX століття став основним районом товарного виробництва, збіжжя, був кредит. Саме розуміння його необхідності викликало перші спроби насадження земствами ощадно-позичкових товариств в 60-70 роки XIX ст., та тоді вони не мали успіху, бо селянство ще не відчувало і повній мірі необхідності в продуктивному кредиті. Та вже в 90-х роках нагальна потреба в ньому викликала до життя нову хвилю кредитових та ощадно-позичкових товариств. Гострота цієї проблеми яскраво відбилась і в артільному русі під проводом М.В.Левитського. Головною та дійсною причиною, що захочувала та утримувала селян в недовговічних артілях був саме кредит. Надалі кредитування селянських господарств стало основною функцією сільськогосподарської кооперації і отримало на терені Півдня України найбільший розмах як за розмірами обігу капіталів, так і за глибиною охоплення видатків селянських господарств, що свідчило про високий рівень розвитку товарно-грошових відносин серед дрібних господарств. Не менш важливими функціями сільськогосподарської кооперації були посередницькі операції, які полягали у постачанні сільськогосподарських машин та знаряддя, оренді землі, операціях по постачанню та збуту і таке інше.

За складних умов розвитку кооперативного руху, утворених російським законодавством, майже всі функції сільськогосподарської кооперації зосереджувались головним чином при сільських кредитових, а також споживчих товариствах, що автоматично затримувало розвиток спеціальних сільськогосподарських та фахових товариств. Загальні та спеціальні сільськогосподарські товариства почали з'являтися майже одночасно з кредитовими та споживчими - в 90-х роках XIX ст., та отримали слабкий розвиток через тенденцію до універсального охоплення всіх господарських справ сільського членства, головним чином кредитовими товариствами, що у великій мірі було пов'язано з їх широким кредитуванням з боку держави. Ця хиба кооперативного будівництва давалася взнаки майже весь період розвитку сільськогосподарської кооперації. Однією з спроб вирішення цієї проблеми була діяльність так званих "інтегралів" та мішаних кооперативів, які виконували різні функції сільськогосподарської кооперації, але не отримали широкого розповсюдження через свою економічну кваліфікацію. Усі вищезазначені форми організації сільськогосподарської кооперації - кредитові, ощадно-позичкові, споживчі, сільськогосподарські, мішані товариства, сільськогосподарські спілки, "інтеграли" виконували також агрикультурні та просвітні функції, що були не менш важливими для українського селянства у його економічних та національно-визвольних змаганнях. Велику допомогу всім сільським товариствам - інструкторськ, організації, матеріальну, фінансову - надавали земства через свої склади, каси, прокатні станції, відділи сприяння сільськогосподарській кооперації. Період масового розвитку кооперації, посилений наслідками революції 1905-1907 років, сприяв збільшенню питомої ваги в загальногосподарській продукції трудового селянського господарства. Це підготувало умови для того, щоб зміцніла низова кооперативна сітка могла розбудувати союзні організації, роль яких виконували довгий час земства, і які надали кооперативній будові завершеності та перетворили її у вагомий чинник економічного життя і політичного самозахисту пригніченої нації у змаганнях до кращої долі.

У третьому розділі - "Розбудова різноступеневу" системи та прояви національних тенденцій в українській сільськогосподарській кооперації" - зазначається, що українська кооперація, як окремих національно-економічний чинник, постала не зразу по виникненні самого руху. За своєю природою селяни були найстійкішими носіями національних традицій. Однак, через довге національне пригнічення, що гальмувало культурний та економічний

розвиток українського народу, національна свідомість не була високою. Це особливо виявилось на Півдні України, де особливості заселення та освоєння краю призвели до не зовсім сприятливої для національного відродження ситуації. В кінці 90-х років XIX ст. - на початку XX ст. підготовляється розуміння кооперації як засобу боротьби українського селянства за свої економічні інтереси. В 1901 році на з'їзді представників "старих" громад у Києві було піднесено питання про високу вагу кооперації у справі відродження української нації та ухвалено резолюцію, в якій зверталася увага громад на кооперативну роботу та необхідність стати до неї якнайближче, щоб надати їй національного характеру.

Запорукою успішного розвитку українських національних кооперативних центрів стали місцеві союзи кооперативів - осередки економічної та просвітницької організації українського селянства. Першим союзом на терені України та й взагалі всієї Російської імперії став утворений в 1902 році Бердянський союз ощадно-позичкових та кредитових товариств на чолі з Д.Іванченком. Полегшення умов політичного характеру після революції 1905-1907 років сприяло деякому поживленню кооперативного союзного будівництва, свідомим проявам національних тенденцій в українській сільськогосподарській кооперації, які виявились у появі нових, хоч і поодиноких союзів, а також в початку боротьби за українські національні кооперативні центри. На II Всеросійському кооперативному з'їзді в Києві в 1913 році було вперше поставлено питання про їх утворення. Перша світова війна стала каталізатором, що прискорив отримання дозволу на відкриття нових союзів. Та кардинально вирішити це питання стало можливим тільки після оприлюднення Тимчасовим урядом 20 березня 1917 року Закону про кооперативні товариства та їх союзи.

Змагання українського народу за незалежність 1917-1920 років привели до утворення в 1917-1918 роках українських кооперативних центрів - Українбанку, Дніпросоюзу, Централу та Центроспілки як єдиного економічного, фінансового та організаційного центру української кооперації. Розкол кооперації в Україні на два національно-політичні fronti - на кооперацію з українською державно-політичною орієнтацією та відповідно з російською - роз'єднував сили кооперації, послаблював її міць. Зруйнування системи сільськогосподарської кооперації було наслідком політики більшовицького уряду щодо кооперації, яку, згідно з декретом 20 березня 1919 року було перетворено в державний апарат по розподілу та постачанню примусовим порядком для всього населення поголовно. Поширення чинності цього

декрету на Україну в січні 1920 року після сили утисків стало завершальним кроком на шляху руйнації системи української сільськогосподарської кооперації, яка фактично перестала існувати восени 1920 року. Кооперативне будівництво та національно-визвольні змагання українського народу, маючи спільну мету - матеріальний та духовний добробут українського народу, розвиваючись разом, підживлюючи одне одного разом і загинули. Шлях до їх спільної мети був не зовсім вивірений. Першою помилкою була недооцінка значення в житті нації економічної боротьби взагалі та одного з її видів - сільськогосподарської кооперації зокрема. Хоча однакво цінними були і держава, і кооперація, та, як виявилось, не завжди політична самостійність нації приводить до її економічної самостійності, але дуже часто економічна самостійність приносить народам самостійність політичну, добробут, культуру. Серйозною помилкою була встановлена на Україні схема кооперативного будівництва, яка зовсім не підходила до наших умов. Вона була перейнята без жодного критичного погляду з чужого ґрунту - шаблонне розгалуження на три, або й п'ять галузей за умов, коли сільськогосподарські продуценти становили біля 85 відсотків населення, було недоцільним. Мала бути єдина сільськогосподарська кооперація з відповідними відділами по виконанню товарних, кредитових, культурно-освітніх функцій. Тоді б всі операції без розпорощення сил, капіталів, часу виконувалися б в інтересах селянина-продуцента - головної маси українського народу. Розуміння цього прийшло через досвід, але об'єднання ідейного та господарського осередку української кооперації прийшло запізно для тих політичних умов.

У висновках дисертації зроблено узагальнення. Зокрема зазначається, що сільськогосподарська кооперація у своєму непростому суперечливому розвитку пройшла кілька етапів. Перший - кінець 60-х - перша половина 70-х років XIX ст. - це початкова доба посіву кооперативних ідей та перших захоплень справою дрібного кредиту для селянства інтелігенцією та земствами. Другий - друга половина 70-х - перша половина 90-х - період розчарування і занепаду після невиправданих сподівань. Третій період - друга половина 90-х - 1905 рік - це період нового підйому, який характеризувався на терені Півдня України артильним рухом під проводом одного з апостолів української кооперації "артільного батька" М. В. Левитського, появою нових кредитових та споживчих товариств на селі, сільськогосподарських спілок та перших союзів - Бердянського та Мелітопольського. Наступний, четвертий етап, що почався у 1905 році, став етапом масового зросту сільськогосподарської кооперації та інтенсифіка-

ції її господарчої та культурно-просвітньої праці, етапом піднесення національної свідомості в кооперативних колах. Цей період був часом прояву цілком європейських тенденцій розвитку кооперації, які виявились у диференціації форми кооперативів та прагненні до різноступеневого об'єднання. Доба кооперативного будівництва 1917-1920 роки - часово короткий період визвольних змагань, коли сільськогосподарська кооперація набула небувало-го господарчого та організаційного розмаху. Водночас це період руйнації системи кооперації війною та більшовицьким режимом. Та незважаючи на це, сільськогосподарська кооперація в цю добу набула найвищого розвитку за весь час свого існування.

Сьогодні сільськогосподарська кооперація, як результат поступової самодіяльної ініціативи селянських мас, має стати чинником економічної стабільності нашої країни, добробуту селян, підвищення їх культурного рівня, а звідси і зросту національної свідомості та утвердження реальної незалежності України.

Основні положення дисертації викладені в публікаціях:

1. Сільськогосподарська кооперація в 20-ті роки і сьогодні // Наукові праці з питань політичної історії. - Вип. 170. - К.: Либідь, 1991. - Стор. 23-29.
2. М. В. Левитський - український "артільний батько" // Україна: становлення незалежності: Тези Всеукраїнської науково-методичної конференції. - жовтень 1993. - Одеса. - Стор. 103-104. / У співавт. /
3. М. В. Левитський - організатор хлібогоспських артільей на Херсонщині // Гуманітарний вісник / досвід, проблеми, перспективи // Ред. кол.: В. Ю. Пушкін, Ю. Н. Чаквашина, Р. І. Ветров. - Дніпропетровськ: ДГА України, 1994. - Вип. II, ч. I. Стор. 28-30. / У співавт. /
4. Національні тенденції в українській сільськогосподарській кооперації // Тези доповідей та виступів на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Методологія і зміст гуманітарної освіти: сучасний етап розвитку і перспективи". - 27-28 травня 1993 р.. - Херсон, 1993. - Стор. 38-40.

ХОУНБГ. 1994 г. Заказ №84. Тираж 100 экз. Печать офсетная

AB 30.586

AB 30.586